

σίαν, ἀλλὰ τὸ εἶδος τοῦ πολιτεύματος ποικίλλει¹. Πάντες οἱ ἀσκοῦντες κυβερνητικὴν ἐξουσίαν πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ, ὑπάλληλοι καὶ ἐντολοδόχοι αὐτοῦ· ὡς τοιοῦτοι, εὐθὺς ὡς ὑπερβῶσι τὰ ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τοῦ συμφέροντος τῆς κοινωνίας διαγεγραμμένα ὄρια, παύονται ὄντες ὑπάλληλοι καὶ καθίστανται ἰδιῶται, εἰς οὓς οὐδεμία ὑπ' οὐδενὸς ὀφείλεται ὑπακοή². Ἡ τοιαύτη ὁμως κρίσις δὲν ἀνήκει εἰς τὸν πρῶτον τυχόντα. Ἐν πάσῃ καλῶς διατεταγμένῃ πολιτείᾳ ὑπάρχουσι πλὴν τῶν ἀρχόντων καὶ οἱ ἔφοροι, ἐπόπται καὶ ἐλεγκταὶ ἐκείνων. Ἔργον τῶν ἐφόρων εἶναι νὰ ἐκλέγῃσι τὸν ἀνώτατον ἀρχοντα, νὰ ὑπερασπίζωσι τὰ ἀναφαίρετα δίκαια τοῦ λαοῦ, νὰ καταλύωσιν ἢ καὶ ἀποκτείνωσι τὸν ταῦτα παραβιάζοντα ἀρχοντα καὶ ἐκ τοῦ ἐναντίου νὰ ἐνισχύωσιν αὐτὸν ἐνεργοῦντα καλῶς καὶ νομίμως³.

3. Θρησκεία. Ὁ Ἀλθούσιος, θερμὸς ὢν καλβινιστῆς, θεωρεῖ ὡς κύριον τῆς πολιτείας σκοπὸν τὴν προστασίαν καὶ ἐπίρρωσιν τῆς θρησκείας· διαρρήδην δὲ ἀποφαίνεται κατὰ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐπικαλούμενος τὸ πέμπτον βιβλίον τοῦ Μωϋσέως (13,5), ἐνθα ὀρίζεται ἡ ποινὴ τοῦ θανάτου εἰς τὸν διδάσκοντα πίστιν ἄλλην παρὰ τὴν τῶν πατέρων. Ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία θὰ καθίστα, λέγει, τὴν πίστιν ἀβεβαίαν καὶ θὰ κατέστρεφε τὴν εἰς τὴν πολιτείαν ἀπαραίτητον ἐνότητα. Τὴν θεολογικὴν αὐτοῦ ἀποψιν

¹. Εἰ καὶ διαφέρουσι τὰ εἶδη τοῦ πολιτεύματος, ὁμως ἐν ἐκάστῳ αὐτῶν ὑπάρχουσι στοιχεῖα καὶ τῶν λοιπῶν. Οὕτως ἐν ἐκάστῃ μοναρχίᾳ ἀπαντῶσιν ἀναγκαίως ἀριστοκρατικὰ καὶ δημοκρατικὰ στοιχεῖα· ἐν ἐκάστῃ δὲ πάλιν ἀριστοκρατία καὶ δημοκρατία ὑπάρχει καὶ μοναρχικὸν στοιχεῖον.

². Ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρχοντος καὶ ἡγεμόνος εἶναι περιορισμένη· ἐπετράπη ἐφ' ὅροις καὶ ἀνακαλεῖται· «δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ λαὸς ἔδωκε τῷ ἡγεμόνι ἀπεριόριστον ἐλευθερίαν πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ καταστροφὴν οὐδ' ὅτι ἀπεστέρησεν αὐτὸς ἑαυτὸν τὴν δύναμιν τῆς αὐτοσυντηρησίας ἢ ἠθέλησε νὰ δώσῃ εἰς τινὰ ἐξουσίαν μείζονα ἐκείνης, ἣν ἔχουσιν οἱ ἄλλοι ἀπαντες».

³. Ἐφόρους, ὡς γνωστόν, εἶχε τὸ πάλαι ἡ Σπάρτη. Τοιοῦτοι ἦσαν ὅστερον ἐν Ῥώμῃ οἱ δήμαρχοι, ἐν δὲ ταῖς νεωτέραις πολιτείαις ταῖς βασιλευομέναις ἔργον ἐφόρων ἐπιτελοῦσιν ἐν μέρει τινὶ οἱ βουλευταί.

διατρανοῖ ἐν ταῖς ἠθικαῖς θεωρίαις. Ἀπαιτεῖ δηλαδή ὅπως ἕκαστος καταφεύγῃ εἰς τὸν δεκάλογον τῶν ἐντολῶν καὶ ἐκεῖ μανθάνῃ, τί ὀφείλει νὰ πράττῃ, ἐφ' ὅσον δὲν καθορίζει τὰ καθήκοντα ἢ πολιτεία καὶ νομοθεσία. Εἰς τὴν Ἠθικὴν ὑπολείπεται μόνον τὸ ἔργον τῆς διαγραφῆς κανόνων πρὸς τὴν εὐπρεπῆ διαγωγὴν ἡμῶν ἐν τοῖς ἔργοις καὶ τοῖς λόγοις ¹.

4. Ἐπίδρασις. Ἐν τοῖς Πολιτικοῖς αὐτοῦ ὁ Ἀλθούσιος ὑπετύπωσε θεωρίας, αἵτινες ἀνέκυψαν μὲν ἐν τῷ ἀπελευθερωτικῷ πολέμῳ τῶν Κάτω Χωρῶν, ὑποστᾶσαι δὲ ὕστερον ἐπεξεργασίαν καὶ διεύρυνσιν ὑπὸ τοῦ Ρουσσῶ ἐχρησίμευσαν εἰς τοὺς Γάλλους ὡς δόγματα δεσποτικά ἐν τῇ ἐθνικῇ συνελύσει. Αἱ θεωρίαι ἐκεῖναι ἐγένοντο τὸ εὐαγγέλιον τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας· πρὸς ἣν ὅμως παραδόξως δὲν συμφωνεῖ ἢ ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἀπόρριψις τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ². Ἀπλῶς εἰπεῖν ὁ Ἀλθούσιος ἐξηκολούθησεν, ὡς καὶ ὁ Βοδῖνος, τὴν προσπάθειαν τοῦ Μακιαβέλλη, ὅπως τὴν πολιτικὴν ἀναγὰγῃ εἰς ἐπιστήμην· πιθανῶς δ' ἐγένετο ὁ ἄμεσος πρόδρομος τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου» (contrat social) τοῦ Ρουσσῶ ³.

Ἐνταῦθα μνημονευτέος ὁ Ἀλβέρικος Gentilis (1551-1608). Ἰταλὸς ὢν τὴν καταγωγὴν ἀλλ' ἐνεκα τῆς προσχωρήσεως εἰς τὸ διαμαρτυρόμενον δόγμα μεταναστεύσας εἰς Ἀγγλίαν ⁴, ὠρμήθη ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ ⁵ ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὡς

¹. Τοιοῦτοι κανόνες παρέχονται ἐν τῷ ἤδη μνημονευθέντι ἔργῳ «Civilis conversatio».

². Τὸ παράδοξον φαινόμενον ἐρμηνεύεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ ἀνθρώπῳ ἀντηγωνίζοντο ἀντίθετα στοιχεῖα, παλαιότερα (μεσαιωνικά) δηλονότι καὶ νεώτερα. Καὶ ὅντως ὁ Ἀλθούσιος εὑρίσκεται ἐν τῷ μεταίχμιῳ δύο περιόδων.

³. Περὶ Ἀλθουσίου ἰδὲ Cierke O., J. Alth. und die Entwicklung der Naturrechtl. Staatstheorie. Bresl. 1880, 4η ἐκδ. 1929—Buchholz W., Rousseau und Althusius. Bresl. 1922.

⁴. Τῷ 1557 ὁ Gentilis κατέλαβεν ἔδραν ἐν τῇ νομικῇ Σχολῇ τῆς Ὁξωνίας.

⁵. Τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον ἐπιγράφεται «Περὶ τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου» (De iure belli libri tres), ἐν Leyden, 1588/9. Ἐξεδόθη καὶ ὕστερον (τῷ 1877) ὑπὸ Th. Holland. Ἔτερα ἔργα τοῦ Gentilis μνημονευτέα τὰ «Dialogi sex de veteribus iuris interpretibus», 1582 καὶ «De legationibus libri tres», 1585.

ὄρμεμφύτου τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τοῦτο οἱ ἄνθρωποι εἶναι μέλη ἐνὸς μεγάλου σώματος, τοῦ κόσμου· διὸ καὶ εἶναι πάντες πρὸς ἀλλήλους συγγενεῖς καὶ ἔχουσιν ἀμοιβαίαν ἀγάπην. Ἐπὶ τῆς ἀμαρτίας πτώσις ἐθόλωσε τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, ἀφῆρεσεν ὅ,τι φύσει ἀνήκει εἰς πάντας καὶ ἐπήνεγκε τὸν πόλεμον. Καὶ νῦν δέ, ἐν ᾗ ζῶμεν καταστάσει, ὁ πόλεμος πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἀνήθικος καὶ δὲν δικαιολογεῖται, πλὴν ἐὰν χρησιμεύῃ εἰς ἀπόκρουσιν ἀδίκου ἐπιθέσεως. Ἐπειδὴ πάντως ἀντίκειται πρὸς τὴν ἡμετέραν φύσιν, ἐπάναγκες ὅπως διεξάγῃται τοῦλάχιστον ἄνευ περισσῆς σκληρότητος καὶ μόνον ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀποκαταστάσεως διαρκοῦς εἰρήνης¹. Ὅλως δέ, τὸ δίκαιον πρέπει νὰ ἐρευνᾶται οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀσταθῶν προϊόντων τῆς ἱστορίας, οὐδ' ἐν ἀναφορᾷ πρὸς θρησκευτικὰς ὑποθέσεις, ἀλλ' ἀκολουθῶν πρὸς τὴν φύσιν καὶ τοὺς ἀναλλοιώτους νόμους αὐτῆς. Διὰ τοιούτων διδαγμάτων ἐγένετο ὁ ἀνὴρ πρόδρομος τοῦ Γροτίου².

3. ΓΡΟΤΙΟΣ

1. Βίος καὶ συγγραφή. Ὁ Οὐγὼν Γρότιος (Huig de Groot, Hugo Grotius) ἐγεννήθη τῷ 1583 ἐν Delft, ἥς Ὁλλανδικῆς πόλεως ἦτο ὁ πατὴρ αὐτοῦ δήμαρχος. Ἐπιδείξας πρωτῆως ἀσυνήθη εὐφυΐαν ἀνηγορεύθη ἐν ἡλικίᾳ 16 ἐτῶν διδάκτωρ τοῦ δικαίου καὶ κατέλαβε νεώτατος ἀνωτάτας θέσεις ὡς νομομαθῆς καὶ πολιτικός. Ἐν τῇ ἡλικίᾳ ταύτῃ μετασχὼν τῆς ὑπὸ τὸν van Oldenbarneveldt πεμφθείσης εἰς Παρισίους πρεσβείας ἐτιμήθη μεγάλως ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἐρρίκου τοῦ τετάρτου καὶ ἀπεκλήθη ὑπ' αὐτοῦ «τὸ θαῦμα

---

¹. Οἱ ἐμπόλεμοι, λέγει, πρέπει νὰ τηρῶσι νόμους ὑπὸ πάντων τῶν λαῶν ἀνεγνωρισμένους, νὰ εὐλαβῶνται δηλονότι τὸ διεθνὲς δίκαιον (*ius inter gentes, ius gentium*), τὴν ἔννοιαν τοιούτου δικαίου ὑπετύπωσε τὸ πάλαι ἡ Στοά, ἀνεκαίνισαν δὲ οἱ τὸ φυσικὸν δίκαιον κηρύττοντες φιλόσοφοι τῆς Ἀναγεννήσεως.

². Ἐπιθι A. Thamm, A. Gent. und seine Bedeutung für das Völkerrecht. 1890.—Giorg. del Vecchio, Ricordando A. Gent. Rom. 1936: 2α ἐκδ. 1937.

τῆς Ὀλλανδίας». Ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς καὶ πολιτικαῖς διαμάχαις τῆς πατρίδος αὐτοῦ συνετάχθη μετὰ τῶν ὑπερμάχων τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ τῆς δημοκρατίας. Ὅτε δὲ οὗτοι κατεδιώχθησαν καὶ ὁ ἡγέτης (ὁ Oldenbarneveldt) ἀπεκεφαλίσθη, ὁ Γρότιος κατεδικάσθη εἰς ἰσόβιον κάθειρξιν ἐν τινι φρουρίῳ. Ἐκεῖθεν ὅμως ἐξέφυγε διὰ τῆς τόλμης καὶ τῆς πανουργίας τῆς συζύγου, ἣτις ἐξήγαγεν αὐτὸν ἐντὸς κιβωτίου ἐκκομισθέντος ὡς περιέχοντος δῆθεν βιβλία καὶ ἐνδύματα. Φυγὼν ἦλθεν εἰς Παρισίους, ὅπου ἰδιωτεύων καὶ πῶς βοηθούμενος ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἐπεξεργάσθη καὶ ἐξέδωκε τὸ περιώνυμον ἔργον «Περὶ τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰρήνης»¹. Ὑστερον δ' ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς πολιτικοῦ Oxenstierna εἰς τὴν σουηδικὴν ὑπηρεσίαν καὶ τῷ 1634 διωρίσθη πρεσβευτὴς τῆς Σουηδίας ἐν Παρισίοις. Παραιτηθεὶς μετὰ ἑνδεκά εἴτη ἤθελε νὰ μεταβῇ εἰς Lübeck· ναυαγήσαντος δὲ τοῦ πλοίου μόλις ἐσώθη καὶ κατώρθωσε νὰ φθάσῃ κακῶς ἔχων εἰς Rostock, ἐνθα μετὰ βραχεῖαν νόσον ἐτελεύτησε τῷ 1645.

Ὁ Γρότιος εἶχεν εὐρεῖαν διάνοιαν καὶ πολυμερῆ δρᾶσιν· διέπρεψεν ὡς φιλόλογος² καὶ ἀνθρωπιστής, πολιτικὸς καὶ θεολόγος, ἱστορικὸς καὶ δικηγόρος καὶ μάλιστα νομικὸς φιλόσοφος. Ποικίλα δὲ κατέλιπεν ἔργα, ποιητικὰ³ καὶ φιλολογικὰ⁴, θεο-

---

¹. De iure belli ac pacis. Paris 1625. 1632. κ.κ. Τῷ 1751 ἐξεδόθη ἐν 5 τόμοις μετὰ ὑπομνήματος ὑπὸ τοῦ Samuel Cocceji. Γερμανιστὶ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Kirchmann 2 τόμ. 1869-1870. Τὸ ἔργον τοῦτο διεδόθη εὐρύτατα διὰ πολλῶν ἐκδόσεων, μεταφράσεων καὶ συνόψεων. Ἡ διάδοσις τοῦ ἔργου εἶχεν αἰτίαν οὐχὶ μόνον τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ τὴν φήμην τοῦ συγγραφέως, ἔτι δὲ τὴν περικαλλῆ γλῶσσαν καὶ τὴν μεθοδικὴν ἀκρίβειαν, μεθ' ἧς τὰ πολλοῦ διαφέροντος διδάγματα ἐξετίθεντο.

². Ὁ Γρότιος κατεῖχε καλῶς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ ἔγραφε κομψῶς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν. Πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν γνωμῶν αὐτοῦ παραθέτει συνήθως χωρία Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων. Ἀλλὰ αἱ παραπομπαὶ γινόμεναι ἀπὸ μνήμης πολλάκις δὲν εἶναι ἀκριβεῖς.

³. Ἐν ἡλικίᾳ ὀκτῶ ἐτῶν συνέθετε λατινικὰ ποιήματα· πολλὰ συνέταξε ποιητικὰ ἔργα (ἐν οἷς δύο θρησκευτικὰ δράματα), ἄλλα μὲν ἐν λατινικῇ ἄλλα δ' ἐν ὀλλανδικῇ γλώσσῃ.

⁴. Μετέφρασεν ἐμμέτρως εἰς τὴν λατινικὴν τὰς «Φοινίσσας» τοῦ Εὐρι-

λογικά¹ καί, ἄπερ σπουδαιότερα, νομικά καὶ φιλοσοφικά δύο· τούτων τὸ μὲν ἕτερον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῶν θαλασσῶν², τὸ δὲ ἄλλο (ἤδη μνημονευθὲν) εἰς τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰρήνης³.

2. Ἀρχαὶ τοῦ δικαίου. Τὸ θέαμα τῶν πολλῶν καὶ ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου ἐπιχειρουμένων πολέμων, οὔτινες διεγείρουσιν ἄγρια πάθη καὶ μεταβάλλουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἀπηνῆ θηρία, ἤγαγε τὸν Γρότιον εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ δικαίου, τὴν διάπτυξιν τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τὴν ἀπὸ τούτου διάκρισιν τοῦ θετικοῦ δικαίου, ὅπερ ἐκάστοτε μεταβαλλόμενον δὲν εἶναι δεκτικὸν ἐπιστημονικῆς ἐξετάσεως⁴. Κατὰ πρῶτον ἀποκρούει τὴν δο-

---

πίδου, ἐξέδωκε δὲ πολλοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, τὸν Ἄρατον, τὸν Στοβαῖον, τὸν Λουκιανόν, τὸν Τάκιτον, ὡς καὶ ἀποσπάσματα ἀπολωλότων ἑλληνικῶν δραμάτων.

1. Ἐκ τῶν θεολογικῶν κυριώτατα εἶναι τὰ ἐξῆς: *Disquisitio an Pelagiana sunt ea dogmata quae nunc sub eo nomina traducuntur.* Paris 1622.— *De veritate religionis christianae* (*Sensus librorum sex, quos pro veritate religionis christianae Batavice scripsit, Paris 1627*)· εἶναι ἐκπρεπῆς ἀπολογία τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ μετεφράσθη εἰς πολλὰς γλώσσας.— *Explicatio trium utilissimorum locorum N. Testamenti.* Amst. 1640.— *Explicatio Decalogi.* Amst. 1642.— *Via ad pacem ecclesiasticam.* Amst. 1642.— *Votum pro pace ecclesiastica.* Amst. 1642.— *Annotationes ad N. Testamentum.* Amst. 1641–1645.— *Annotationes ad V. Testamentum.* Paris 1644. Ἄπαντα τὰ θεολογικὰ ἔργα αὐτοῦ ἐξεδόθησαν ὕστερον· *Opera omnia theologica.* Amst. 1679. Bas. 1732.

2. *Mare liberum seu de iure, quod Batavis competit ad Indica commercia.* Lugd. 1609. (Τοῦτο ἦτο κεφάλαιόν τι μεγάλου ἔργου ἐπιγραφομένου «*De iure praedae*»), ὅπερ συνεγράφη τῇ 1604/5 καὶ μόλις τῷ 1864 ἀνευρεθὲν ἐν χειρογράφῳ ἐξεδόθη ὅλον ὑπὸ τοῦ Hama Ker τῷ 1868). Ἐνταῦθα ἐλέγχεται ἡ ἀξίωσις τῶν Πορτογάλων, ὅπως ἔχωσι μόνοι αὐτοὶ τὸ δικαίωμα τῆς ναυσιπλοΐας πρὸς τὰς ἀνατολικὰς Ἰνδίας· διδάσκεται δὲ ὅτι εἰς οὐδὲν ἔθνος ἀνήκει ἀποκλειστικῶς ἡ κυριαρχία τῆς θαλάσσης (πρῶτον τοῦτο δόγμα περὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν θαλασσῶν).

3. Ἄς σημειωθῶσι τέλος καὶ αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ *H. Grotii Epistolae quotquot reperiri potuerunt.* Amst. 1687.

4. *De iure belli. Proleg.* 28. 30 ἐξ.

E. Γ. Δ. Κ. τ. Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ξασίαν ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι ὑπηρετικὸν τῆς ἰδιωφελείας τῶν ἀνθρώπων καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅτι δὲν εἶναι κοινὸν καὶ καθολικόν, ἀλλὰ παραλλάσσει κατὰ τόπους καὶ χρόνους, ἧς γνώμης προστάτην μνημονεύει τὸν Καρνεάδην. Δὲν εἶναι, λέγει, ἀληθὲς ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐλαύνονται μόνον ὑπὸ τῆς πρὸς ἴδιον ὕφελος ὀρμῆς. Βεβαίως ἐπιδιώκουσι κατὰ τὸν γενικὸν τῆς φύσεως νόμον τὴν διατήρησιν ἑαυτῶν, τουτέστιν ἔχουσι τὴν ὀρμὴν τῆς αὐτοσυντηρησίας, ἀλλὰ πρὸς ταύτη εἶναι πεπρoικισμένοι διὰ νοῦ, δι' οὗ αἴρονται ὑπὲρ τὴν φύσιν καὶ ἔχουσιν ἅμα τὴν πρὸς κοινωνικὴν συμβίωσιν ὀρμὴν (*appetitum societatis*). Διὰ τούτου δὴ τοῦ πλεονεκτημάτος, καὶ ὁ ὑπερέχουσι πάντων τῶν ἄλλων δημιουργημάτων καὶ εἰς ὃ συντελεῖ μέγαιως ἢ γλώσσα, περιορίζουσι τὴν ἰδιωφέλειαν καὶ ἐνεργοῦσι κατὰ λογικὰς ἀρχάς¹. Εἰς τὴν διατήρησιν τῆς κοινωνίας ἄγει οὐχὶ τὸ ὀρμέμφυτον, ἀλλ' ἡ περὶ τοῦ ὀρθοῦ καὶ μὴ ὀρθοῦ, δικαίου καὶ ἀδίκου, κρίσις, ἣτις τελεῖται κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ νοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς τοῦ ἀνθρώπου κλίσεως. Τὸ δίκαιον δηλαδὴ προέρχεται ἐκ τοῦ νοῦ καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν διάσωσιν τῆς κοινωνίας². εἶναι τὸ φυσικὸν δίκαιον (*ius naturale*)³ καὶ ἡ ἀνεύρεσις αὐτοῦ δυνατὴ μόνον ἐὰν γίνῃ ἐκ τῶν προτέρων (*a priori*)⁴. Τὸ φυσικὸν τοῦτο δίκαιον κατὰ-

¹. Αὐτ. 1,2,1. 2,2,1.

². Ὁ Γρότιος ἐν ταῖς περὶ δικαίου ἐρεῦναις ἐξαίρει ἐμφαντικῶς τὰς ἐμφύτους κρίσεις καὶ τάσεις παρατηρῶν ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου πρέπει νὰ ἀναχθῆ εἰς ἀσφαλεῖς ἀρχὰς προερχομένας ἐκ τῆς γνώσεως τῶν συμφύτων ἐννοιῶν. (Αὐτ. 8, 1,1. 3, 19, 1.).

³. Ὅτι εὐρίσκει ὁ νοῦς σύμφωνον πρὸς τὴν κοινωνικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι τὸ φυσικὸν δίκαιον, ἀναλλοίωτον καὶ ἀπρόσιτον εἰς τὰς ἱστορικὰς μεταβολὰς. (Αὐτ. 1,1, 10).

⁴. Δύναται μὲν ἀπλῶς τὸ δίκαιον νὰ γνωσθῆ διὰ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλ' ἡ τοιαύτη γνώσις δὲν εἶναι ἀσφαλῆς· διότι ἡ ἐμπειρία παρέχει μόνον πιθανότητα, οὐχὶ βεβαιότητα. Ἡ βεβαιότης καθίσταται διὰ τοῦτο δυσχερὴς, διότι ὁ νοῦς ἡμῶν ἐσκοτίσθη ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας. Διὸ καὶ ἀναγκάζεται ὁ Γρότιος νὰ συνομολογήσῃ μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἀποδεχώμεθα καὶ τὸ πιθανὸν καὶ νὰ μὴ παραβλέπωμεν τὰ διδάγματα τῆς πείρας. Μεταξὺ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου παρεμπίπτει τὸ «ἐπιτρεπόμενον», ὅπερ πολλάκις ἐγκρίνομεν. (Αὐτ. 1,1, 12. 2,23, 1 ἐξ.).

γεται μὲν ἐν τέλει, ὡς πάντα, ἐκ τοῦ θεοῦ¹, ἀλλὰ πρέπει νὰ νο-
ῆται ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς θείας ὑπάρξεως καὶ νοήσεως. Θὰ ἴσχυε
δηλαδή, καὶ ἐὰν μὴ ὑπῆρχε θεός· εἶναι δὲ τόσον ἀμετάβλητον,
ὥστε οὐδ' ὑπὸ τοῦ θείου εἶναι δυνατὸν νὰ ἀλλοιωθῇ. Ὡς δὲν θὰ
ἤθελεν ὁ θεὸς τὸ 2 X 2 νὰ μὴ εἶναι 4, οὕτω δὲν θέλει νὰ μὴ ὑπάρχη
καὶ νὰ μὴ ἴσχύη τὸ φυσικὸν δίκαιον². Εἶναι λοιπὸν τὸ φυσικὸν δί-
καιον ἀμετάβλητον καὶ κατάγεται ἐκ τῶν ἐνδομύχων ἀρχῶν τοῦ
ἀνθρώπου (*ex principiis homini internis*)³· ὑπάρχει πανταχοῦ
τὸ αὐτό, ὡς ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, καὶ καταθλίβεται μὲν ἐνίοτε ἐν
τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἀλλὰ δὲν ἀναιρεῖται. Τὸ φυσικὸν
δίκαιον, προερχόμενον ἀρχῆθεν ἐκ τοῦ ἀγνοῦ νοῦ, ἦτο καθαρὸν
πρὸ τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας, ὅτε οἱ ἄνθρωποι ἔζων βίον ἀπλοῦν
καὶ εἶχον μεγάλην πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην· τότε οὔτε ἰδία κτῆσις
ὑπῆρχεν οὔτε διαφορὰ λαῶν καὶ πολιτειῶν οὔτε δουλεία καὶ πό-
λεμοι⁴. Μετὰ τὴν ἁμαρτίαν ὅμως ὁ νοῦς διεφθάρη καὶ κατ' ἀκο-
λουθίαν τὸ φυσικὸν δίκαιον ἐπεσκοτίσθη καὶ ἐλησμονήθησαν αἱ
ἐπιταγαὶ αὐτοῦ⁵. Εἰς τὴν φιλαλληλίαν ἐπηκολούθησεν ἡ φιλαυτία
καὶ εἰς τὴν ἐνότητα ὁ χωρισμός. Διεκρίθησαν λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι
εἰς διαφόρους λαούς, οἵτινες κατανείμαντες τὴν γῆν κατεῖχον
ἕκαστος τὴν ἰδίαν χώραν ὡς κοινὴν εἰς ἑκάστους. Ὑστερον δὲ αἱ

1. Ἐκ τοῦ θεοῦ πηγάζει πᾶν δίκαιον, οὐ μόνον οἱ ἀποκεκαλυμμένοι νόμοι
τῆς ἰουδαϊκῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ οἱ νόμοι τῆς πολιτείας.
(Αὐτ. 1,1, 15. *De mari libero* 1 ἐξ.).

2. Αὐτ. *Proleg.* 11. 1, 1, 10 «*Est autem ius naturale adeo immu-
tabile, ut ne a deo quidem mutari queat. . . . Sicut ergo, ut bis duo non
sint quattuor ne a deo quidem potest effici, ita ne hoc quidem, ut quod
intrinseca ratione malum est, malum non sit*».

3. Τὸ δίκαιον τοῦτο δὲν εἶναι κοινὸν εἰς πάντα τὰ ζῶα, ἀλλ' ἰδιάζει μόνον
εἰς τοὺς ἀνθρώπους, εἰς οὓς ἀνήκει ἔμφυτος ἡ πρὸς κοινωνίαν ὁρμή. Διά-
φορον εἶναι τὸ θεῖον δίκαιον, ὅπερ κατάγεται ἀμέσως ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ καθο-
ρίζεται ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θείας ἀποκαλύψεως. (Αὐτ. 2,20, 44
ἐξ.).

4. Αὐτ. 2,2, 2. 8, 1,1.

5. Οὕτω διακρίνεται τὸ φυσικὸν δίκαιον τὸ πρὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ τὸ μετ'
αὐτήν.

οικογένειαι ἐκάστου λαοῦ ἔλαβον ὡς ἰδίαν κτῆσιν μέρος τι τῆς οἰκείας χώρας ¹. Οὕτω διὰ τῆς διανομῆς τῶν κοινῶν ἀγαθῶν προῆλθεν ἐκ τῆς κοινοκτησίας ἢ ἰδιοκτησία ², ἢ κατοχὴ καὶ κάρπωσις ἰδίων ἀγαθῶν ³, ὧν ἡ διατήρησις καὶ ὑπεράσπισις εἶναι ὑπαγόμεναι τοῦ φυσικοῦ δικαίου ⁴.

3. Πολιτεία. Τιμῶραι καὶ πόλεμοι. Ἡ ἰδιοκτησία καὶ ἡ συμπαρομαρτοῦσα αὐτῇ ἰδιωφέλεια, ὅπως δὲ ἡ ἀμαρτία καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἐκπηγάσασα πανουργία καὶ ἀπάτη καὶ παντοία κακία, διετάραξε τὰς ἁρμονικὰς τῶν ἀνθρώπων σχέσεις καὶ ἐπήγειρε δυσπιστίας καὶ ἀντιθέσεις, ἀδικίας καὶ διαμάχας. Πρὸς ἄρσιν δὲ αὐτῶν καὶ ἐπίτευξιν εἰρηνικῆς συμβιώσεως συνεκρότησαν τὴν πολιτείαν, ἣτις κατὰ τρόπον ἀριστοτελικὸν ὀρίζεται ὡς «ἀπηρτισμένη

1. Ἐνθ. ἀνωτ. Ὑποτίθεται δηλαδὴ ὅτι ὁ λαὸς ὡς ὁλόκληρος προηγεῖται τῶν μερῶν, τῶν οικογενειῶν. Καὶ ὁμοίως ἀπαντᾷ παρὰ τῆς Ἰσοτίας καὶ ἡ ἀντίθετος ἐκδοχὴ, καθ' ἣν ἐκ τῶν οικογενειῶν ἐκάστων συναπετελέσθη ὁ λαός, ὅστις πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς «ἐντεχον σῶμα», «ἐντεχον πρᾶγμα» (*corpus artificiale, res artificialis*). (Αὐτ. 2, 9, 3.1, 4, 2).

2. Ὑπάρχουσιν ὁμοίως πράγματα, ἅτινα παραμένουσι πάντοτε κοινὸν κτῆμα, οἷον ἡ θάλασσα καὶ ὁ ἀήρ. (Αὐτ. 2, 2, 2).

3. Κατὰ τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ὁ λαός προηγεῖται τῶν οικογενειῶν, ἡ ἰδιοκτησία προῆλθεν ἐκ τῆς κατανομῆς τῶν κοινῶν ἀγαθῶν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀντίθετον (καὶ ὁμοίως ἐπ' ἴσης ἀποδεκτὴν ὑπὸ τοῦ Ἰσοτίου) ἐκδοχὴν τὴν προτάσσουσαν τὰ άτομα καὶ τὰς οικογενείας (ὑπολαμβάνουσιν δηλαδὴ ὅτι οἱ ἄνθρωποι τὸ κατ' ἀρχὰς ἔζων κεχωρισμένοι) ἡ ἰδιοκτησία ἦτο ἔργον καταλήψεως καὶ αὐξήσεως τῶν καταληφθέντων.

4. Κατὰ τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀνήκει εἰς ἕκαστον τὸ ἑαυτοῦ. Ἡ ἀρχὴ αὕτη θὰ ἴσχυε καὶ πρὸ τῆς ὑπάρξεως τῆς ἐν κυρίᾳ καὶ αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ ἰδιοκτησίας, διότι τὸ σῶμα καὶ ἡ ζωὴ ἐκάστου ἦτο ἡ φυσικὴ ἰδιοκτησία, ἣν οὐδεὶς ἔδει νὰ προσβάλλῃ. Οὗτος εἶναι ὁ πρῶτος λόγος τοῦ προσωπικοῦ δικαίου. Ἐκαστος ἄρα προώριστα, ὅπως ὑπερασπίσῃ τὸ ἑαυτοῦ δίκαιον κατὰ τῶν ἀδίκων προσβολῶν ἔτι δὲ πρέπει νὰ ἔλθῃ ἐπίκουρος καὶ τοῦ δικαίου τῶν ἄλλων. (Αὐτ. 2, 2, 1.1, 5, 1. «Naturaliter quemque sui iuris esse vindicem ; ideo manus nobis datae» 2, 1, 10). Εἰρήσθω ὅτι ἡ μεταβίβασις τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ διάθεσις αὐτῆς κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ κτήτορος, εἴτε ζῶντος εἴτε μετὰ θάνατον (διὰ διαθήκης), θεωρεῖται ὡς εὐχερῆς καὶ φυσικὴ. (2, 6, 1. 2, 6, 14).

ένωσις ἀνθρώπων ἐλευθέρων συνελθόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ πρὸς χρῆ-
σιν καὶ ἀπόλαυσιν τοῦ δικαίου καὶ κοινὴν ὠφέλειαν»¹. Προῆλθεν
ἄρα ἡ πολιτεία ἐκ τῆς συναισθήσεως τῆς ἀνάγκης καὶ ἐπιδιώκει
τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κοινῆς εἰρήνης καὶ ἀγάπης, ἣτις ἤδη δὲν
εἶναι φυσική· ἐγένετο δὲ κατ' ἐλευθέραν βούλησιν καὶ συμφωνίαν
τῶν ἀνθρώπων, διὰ ῥητοῦ ἢ σιωπηροῦ συμβολαίου, καθ' ὃ ἕκαστος
κατέστησε τὴν ἰδίαν βούλησιν μέρος τῆς κοινῆς βουλήσεως καὶ
ἔδει τοῦ λοιποῦ νὰ κρίνη κατὰ ταύτην πάσας τὰς ἐπὶ μέρους σχέ-
σεις². Γενικὸς φορεὺς (subiectum commune) τῆς ὑπερτάτης
ἐξουσίας εἶναι ἡ πολιτεία, αὐτὸς ὁ λαός. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ δίκαιον
τοῦ λαοῦ ἐκπροσωπεῖται δι' ἰδίου ὀργάνου, παρίσταται ἀνάγκη
ἰδίου φορέως. Τοιοῦτος εἰδικὸς φορεὺς (subiectum proprium)
εἶναι ἐν ἡ πλείονα πρόσωπα συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους καὶ τὰ
ἦθη³. Ποῖον εἶδος πολιτεύματος εἶναι τὸ ἄριστον, δὲν διαφέρει
ἡμῖν νὰ μάθωμεν ἄλλως τε καὶ διότι αἱ περὶ τούτου γινῶμαι καὶ
κρίσεις ποικίλλουσιν· ὅπερ δ' ἔχει σπουδαιότητα εἶναι ἡ τοῦ λαοῦ
βούλησις, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ δίκαιον⁴. Εἶναι δ' ἐνταῦθα ἄξιος προ-
σοχῆς ὁ ἰσχυρισμὸς (γινόμενος ἰδίᾳ κατὰ τοῦ Ἀλθουσίου, ὅστις
ὅμως δὲν μνημονεύεται, ἀλλ' ἀπλῶς ὑποδηλοῦται), ὅτι δύναται ὁ
λαός νὰ μεταβιβάσῃ τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ὅλως καὶ διὰ παντὸς
εἰς ἓνα ἢ πλείονας (εἰς τὸν ἡγεμόνα ἢ τάξιν τινά), τουτέστι νὰ
ἐκχωρήσῃ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ, καθ' ὄντιον τρόπον δύναται
ἕκαστος νὰ καταστήσῃ ἑαυτὸν δοῦλον εἰς ἄλλον⁵. Δὲν εἶναι,
λέγει, ὀρθὸν ὅτι ὁ ἐκλέγων εἶναι ἀνώτερος τοῦ ἐκλεγομένου. Διότι
ἡ ἀπόφανσις αὕτη ἰσχύει μόνον ἐν πολιτεύματι, ἐν ᾧ ἡ δύναμις ἡρ-
τηται διηνεκῶς ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ ἐκλεγόντος. Οὐδ' εἶναι
ἱστορικῶς ἀληθὲς ὅτι πάντες οἱ βασιλεῖς κατεστάθησαν ὑπὸ τῶν

¹. Αὐτ. 1,1,14. «Civitas est coetus perfectus liberorum hominum iuris fruendi et communis utilitatis causa sociatus».

². Αὐτ. proleg. 1,4,2 καὶ 7.

³. Αὐτ. 1,3, 7-9. 2,9,3.

⁴. Πλὴν ἀποκλίνει ὁ Γρότιος ὑπὲρ τῆς μοναρχίας, εἰ καὶ ὁμολογεῖ τὰς ἐλλείψεις αὐτῆς. (1,3,8 καὶ 9).

⁵. Αὐτ. 1,3,8. 2,4,14. 2,5,26 ἐξ.

λαῶν. Τέλος οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει τὸ ἐπιχείρημα, καθ' ὃ ἡ πολιτεία ὑπάρχει χάριν τοῦ λαοῦ καὶ οὐχὶ χάριν τῶν ἀρχόντων· διότι ἡ κηδεμονία βεβαίως ὑπάρχει χάριν τοῦ κηδεμονευομένου καὶ οὐχὶ χάριν τοῦ κηδεμόνος, ἀλλ' ὅμως οὗτος ἔχει μείζονα δύναμιν ἢ ἐκεῖνος. Οὕτω γίνεται ἀπόπειρα ὅπως δικαιολογηθῇ ἡ δοξασία ὅτι ὁ ἄρχων (μονάρχης) ἔχει τὴν κυριαρχίαν καὶ δύναται νὰ διαθέτῃ κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ τὴν πολιτείαν καὶ τὰ δικαιώματα αὐτῆς¹.

Τὸ διὰ τῆς βουλήσεως τοῦ λαοῦ (διὰ ῥητοῦ ἢ σιωπηροῦ συμβολαίου) τιθέμενον εἶναι ὁ θετὸς νόμος², τὸ θετὸν δίκαιον, (*ius voluntarium, ius civile*), ὅπερ εἶναι ὑποχρεωτικὸν³ καὶ δὲν προτίθεται νὰ ἀναιρέσῃ, ἀλλὰ νὰ διασαφήσῃ καὶ συμπληρώσῃ τὸ φυσικὸν δίκαιον. Ἐπὶ τοιαύτης (ἐλευθέρως) βουλήσεως τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ συμβολαίου, τουτέστιν ἐπὶ τοῦ θετοῦ δικαίου, στηρίζεται, ὡς εἴρηται, ἡ πολιτεία. Αὕτη μεριμνᾷ περὶ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καὶ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης· κολάζει διὰ τῶν δικαστηρίων πάντα ἀδικοῦντα, ἀφοῦ ὁ ἀδικούμενος δὲν πρέπει νῦν νὰ λαμβάνῃ (ὡς ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει) τὸ δίκαιον διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν⁴. Οἷονδῆποτε ἔγκλημα θεωρεῖται ὡς προσβολή

¹. Αὐτ. 1,3,8 καὶ 12. Διὰ τοιαύτης ἐρμηνείας ὁ Γρότιος προσεπάθησε νὰ στηρίξῃ τὴν ἀπόλυτον μοναρχίαν ἐπὶ τῆς θεωρίας τοῦ συμβολαίου καὶ κατέστη πρόδρομος τοῦ Hobbes. Καὶ ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ διασεισῇ τὴν εὐλογον παρατήρησιν τοῦ Ἀλθουσίου, καθ' ὃν δὲν εἶναι τὸ παράπαν πιθανὸν ὅτι ὁ λαὸς παρητήσατό ποτε τὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ διὰ παντός.

². Ὁ νόμος εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς πολιτείας, ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἄσκησιν τοῦ δικαίου. Ὁ νόμος καὶ τὸ δίκαιον διακρίνει τὸν λαὸν ἀπὸ ληστρικῆς συμμορίας. (2,9,3. 3,3,2.).

³. Τὸ θετὸν δίκαιον, καθὰ προῖδον ἐκ συνθήκης, εἶναι ὑποχρεωτικόν, ἥτις ὑποχρέωσις εἶναι ἀπαίτησις τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Διότι πρῶτος καὶ σπουδαιότατος ὅρος τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἡ ὑποχρέωσις ὅπως τηρῶνται ἀκριβῶς αἱ συνθήκαι καὶ ὑποσχέσεις. Ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἥτις εἶναι ἡ μήτηρ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, καθίσταται καὶ πηγὴ τοῦ θετοῦ δικαίου, ἀφοῦ τούτου ἀρχὴ εἶναι ἡ κατὰ φύσιν ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων νὰ τηρῶσι τὰς ὑποσχέσεις. Πᾶσα ἀνθρωπίνη κοινωνία στηρίζεται ἐπὶ τῆς καλῆς πίστεως καὶ τῆς εὐλικρινείας. (2, 11. 3).

⁴. De iure belli 1,3,1.

γενομένη οὐ μόνον κατὰ τοῦ ἀδικηθέντος, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλης τῆς κοινωνίας· ὅθεν καὶ ἀπαιτεῖται ἡ τιμωρία τοῦ κακουργήσαντος¹ πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς προσβληθείσης κοινωνίας². Εἶναι δὲ ὁ σκοπὸς τῆς τιμωρίας πολλαπλοῦς· ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐκφόβησιν καὶ βελτίωσιν τοῦ κακουργήσαντος, εἰς τὴν ἀποζημίωσιν τοῦ ἀδικηθέντος καὶ ἀσφάλειαν αὐτοῦ ἀπὸ μελλούσης ἀδικίας καὶ τέλος εἰς παραδειγματισμὸν τῶν πολλῶν³.

Ἡ ἔννοια τῆς τιμωρίας ἄγει εἰς τὴν συγγενῆ τοῦ πολέμου, οὗτινος διακρίνονται εἶδη τέσσαρα· ἐπιχειρεῖται δηλαδὴ πόλεμος α) προσώπων κατὰ προσώπων· β) προσώπων κατὰ τῆς πολιτείας· γ) τῆς πολιτείας κατὰ προσώπων· καὶ δ) τῆς πολιτείας καθ' ἑτέρας πολιτείας. Τὸ πρῶτον εἶδος περιορίζεται εἰς τὴν νόμιμον ἄμυναν, διότι ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ ἡ ποινικὴ ἐξουσία ἀπόκειται εἰς τὴν κυβέρνησιν. Τὸ δὲ δεύτερον εἶδος εἶναι ἐπανάστασις καὶ ἡ ἐπανάστασις ἀπαγορεύεται⁴. Τὸ τρίτον εἶδος εἶναι ἄμυνα τῆς πολιτείας κατὰ τῶν ἀδικούντων καὶ ἀπαιτεῖ ποινήν, ἣτις εἶναι (πρέπει νὰ εἶναι) δικαία καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἀδικήσαντα ὠφέλιμος. Τέλος δὲ τὸ τέταρτον εἶδος, καθ' ὃ πολιτεία τις πολεμεῖ πρὸς ἑτέραν πολιτείαν, παρέχει ἀφορμὴν εἰς ὑποτύπωσιν τῶν ὄρων τοῦ δικαίου καὶ τοῦ τρόπου τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου. Ὁ πόλεμος εἶναι δίκαιος⁵ καὶ τότε μόνον ἐπιτρέπεται, ὅταν παραβιάζεται τὸ θεῖον καὶ

1. Ἡ τιμωρία πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογος τῆς ἐνοχῆς. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως καὶ διὰ μικρότερα ἐγκλήματα ἡ ποινή τοῦ θανάτου, ἐὰν μέλλῃ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν κοινὴν ὠφέλειαν. (Αὐτ. 2,20, 8.9,5,28).

2. Διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ ἀδικία εἶναι προσβολὴ τῆς ὅλης κοινωνίας, ἀπαιτεῖ ὁ Γρότιος ἐν ταῖς δίκαις τὴν ὑπαρξιν δημοσίου κατηγόρου. (Αὐτ. 2,20,15).

3. Αὐτ. 2, 20, 5 ἐξ.

4. Αὐτ. 1,4,2. 1,7,15 «Summum imperium tenentibus resisti iure non posse».

5. Τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ οἰκείου ἔργου (De iure belli) ἀφιερῶται εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ γενικοῦ ζητήματος, ἀν ὑπάρχει δίκαιος πόλεμος. Δεικνύεται δὲ ὅτι οἱ πόλεμοι δὲν εἶναι πάντοτε ἀδικοί. Ὑπάρχουσι πόλεμοι, ὧν σκοπὸς εἶναι ἡ διατήρησις τῆς ζωῆς καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς τάξεως καὶ τοῦ δικαίου. Οἱ τοιοῦτοι δὲν ἀπάδουσιν, ἀλλὰ τούναντίον συνάδουσι πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ θεῖον δίκαιον. (2,2).

φυσικὸν δίκαιον. Ἐπειδὴ δὲ ὁ πόλεμος σκοπὸν ἔχει τὴν ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης, πρέπει νὰ διεξάγῃται κατὰ τρόπον τίμιον καὶ ἀνθρώπινον, ὥστε νὰ μὴ δυσχεραίνῃται ἡ εἰρήνη. Ἄν σιγῶσιν ἐν τῷ πολέμῳ οἱ γραπτοὶ νόμοι, δὲν πρέπει νὰ σιγῶσιν οἱ ἀγραφοὶ¹.

Λαοί, ὡς καὶ πολιτεῖαι, ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους ἐπικοινωνίαν καὶ φιλίαν, ἣτις δὲν πρέπει νὰ παραβλάπτηται. Ὑπάρχει δ' εἰς πολλοὺς φυσικὴ συγγένεια συνάπτουσα εἰς συμμαχίαν. Εἰ καὶ ἔχουσιν οἱ χριστιανοὶ στενότερον δεσμὸν πρὸς ἀλλήλους, ὅμως οὐδὲν κωλύει ὅπως πάντες οἱ λαοὶ παρὰ τὰς θρησκευτικὰς διαφορὰς συνάπτονται διὰ γενικῆς συμμαχίας². Ἐπὶ τοιαύτης σχέσεως ἐρεῖδεται τὸ διεθνὲς δίκαιον, ὅπερ διειμορφώθη ἐκ τῆς συμφωνίας πάντων ἢ τῶν πλείστων λαῶν καὶ ὅπερ πρέπει νὰ διαστέλληται ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ δικαίου³.

Ἀκόλουθος πρὸς ταῦτα εἶναι ἡ θέσις τοῦ Ἰροτίου πρὸς τὸ τότε σπουδαῖον ζήτημα, ἂν πρέπει νὰ τιμωρῆται τις διὰ τὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ δοξασίας καὶ νὰ κηρύσσῃται πόλεμος διὰ λόγους θρησκευτικούς. Ἐνταῦθα λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ ἐξετάσῃ τί εἶναι ἀληθῆς θρησκεία. Τοιαύτη εἶναι, λέγει, ἡ ὑπὸ πάντων κοινὴ τῶν συγχρόνων ἀνωμολογημένη θρησκεία, ἣς περιεχόμενον εἶναι ἡ πίστις εἰς ἓνα μόνον καὶ ἀόρατον θεόν, δημιουργὸν καὶ ἐπιμελητὴν τῶν πάντων. Αὗται εἶναι γινῶμαι δυνάμεναι εὐκόλως καὶ κατὰ φυσικὸν τρόπον νὰ ἀποδειχθῶσι. Τοῦλάχιστον ἡ ὑπαρξίς θεοῦ καὶ ἡ ἐνέργεια θείας προνοίας εἶναι αὐτόδηλοι, πανταχοῦ διαδεδομένοι καὶ ἠθικῶς ἀναγκαῖαι ἀλήθειαι. Οἱ τοιαύτας τυχόν διαμφισβητοῦντες προσβάλλουσι τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν καὶ τούτου ἕνεκα πρέπει νὰ τιμωρῶνται. Διὰ θρησκευτικούς δὲ λόγους δὲν εἶναι πρέπον νὰ πολεμῆται λαὸς τις καὶ πολιτεία, πλὴν ἂν ἀσκῇ λατρείαν ἀνήθικον καὶ ἀπάνθρωπον. Οὐδ' εἶναι ἀποχρῶν

¹. Αὐτ. Prol. 26 ἐξ. 1,2,1 καὶ 2. 2,1,1 καὶ 2. Ῥητέον ὅτι οἱ πολέμιοι φαντάζονται ὅτι ἔχουσι δίκαιον ἀμφοτέροι· ἀλλὰ τοῦτο ἀνήκει μόνον εἰς τὸν ἕτερον. (2,23,13).

². Αὐτ. 2,15,5.8.20.43 ἐξ.

³. Αὐτ. Prol. 17.

λόγος νὰ πολεμῆται λαός τις, διότι δὲν πρεσβεύει τὸν χριστιανισμόν ¹.

4. Ἐπισκόπησις. Διὰ τοιούτων θεωριῶν ἀνέωξεν ὁ Γρότιος νέαν περίοδον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ δικαίου. Διέστειλεν, ὡς εἶδομεν, ἰσχυρῶς ἀπ' ἀλλήλων τὸ θεῖον καὶ τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον καὶ ἐκεῖνο μὲν ἀνήγαγεν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τοῦτο δὲ εἰς τὸν νοῦν. τὸ δίκαιον τῶν ἀνθρώπων ἔχει ὡς πρώτην πηγὴν τὸν νοῦν, ὡς τοιοῦτο δὲ εἶναι φυσικὸν δίκαιον καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν διάσωσιν τῆς κοινωνίας. Αἱ ἔνδειαὶ δηλαδὴ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἀποβαίνουσιν ἢ κυρία ἀφετηρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Αἱ κοινωνικαὶ δὲ πάλιν ἀνάγκαι προέρχονται, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἐκ τῆς κοινωνικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τῆς συμφύτου αὐτῷ πρὸς κοινωνίαν κλίσεως προῆλθεν ὡς καθολικὸν πρόσταγμα δικαίου ἢ φιλανθρωπία, ἢ πρὸς τοὺς ἄλλουσεύνοια, ἐξ ἧς καὶ ἐπήγασαν τὰ λοιπὰ καθήκοντα. Ἐνεκα τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας κατέστη ἀναγκαῖα ἢ διὰ τῆς βίας ὑπεράσπισις τοῦ δικαίου καὶ ἢ διατήρησις τῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀμύνης καὶ τῆς ἀμοιβαίας βοήθειας, ὡς καὶ ἡ κοινωνικὴ ὁρμὴ, ὠδήγησαν εἰς τὸν πολιτικὸν βίον, τὴν ἀνάδειξιν ἀρχόντων καὶ τὴν ὑποταγὴν εἰς αὐτούς, ὧν ὅμως ἡ ἐξουσία περιορίζεται ὑπὸ τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ οὐχὶ σπανίως ὑπὸ τῶν διὰ συμβολαίου καθοριζομένων ὑποχρεώσεων τοῦ ἡγεμόνος ².

Ἐν τῇ διαπτύξει τῶν εἰρημένων θεωριῶν δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένος ὁ Γρότιος δυσχερειῶν καὶ ἀσαφειῶν· πολλάκις ἀντὶ προσαγωγῆς ἀποδείξεων ἐπικαλεῖται αὐθεντίας καὶ ἐμφύτους, ὡς νο-

¹. Κατὰ ταῦτα εἶναι ἀνεκταὶ πᾶσαι αἱ θεταὶ θρησκευαὶ· δὲν εἶναι ἀνεκτοὶ μόνον οἱ ἀρνούμενοι τὴν ὑπαρξιν θεοῦ καὶ θείας προνοίας. (Αὐτ. 2, 1, 10. 2, 20, 44 ἐξ.). Ἐν τῇ συγγραφῇ *De veritate religionis christianae* ὑπερμαχεῖ ὁ Γρότιος τῶν χριστιανικῶν δογμάτων καὶ δεικνύει ὅτι ὁ καθαρὸς χριστιανισμὸς δικαίως ἀντιποιεῖται τῆς καθολικῆς ἀναγνωρίσεως.

². Ὅσον καὶ ἂν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι σφόδρα διαφέρει τοῦ Ἀλθουσίου ὁ Γρότιος, ὅμως ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι πράγματι σημαντικὴ, ἀφοῦ οὗτος (ὁ Γρότιος) ὑπὲρ τὸν ἡγεμόνα θέτει τοὺς νόμους καὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον.

μίξει, πεποιθήσεις· ἐνὶ λόγῳ δὲν ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ, ὅπως τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ἐμπεδώσῃ ἐπιστημονικῶς. Παρὰ ταῦτα δ' ὅμως προσήνεγκεν εἰς τὴν ἐπιστήμην πολυτίμους ὑπηρεσίας· ὡς ἀνθρωπιστῆς καὶ θεολόγος ἐκτῆσατο διεθνῆ φήμην, ὡς πολιτικὸς δὲ φιλόσοφος ἀνεδείχθη ἐν τοῖς συγχρόνοις ὁ πρῶτος. Ἀνεκήρυξεν ὡς σπουδαιότατον καὶ ὑψιστον τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἰδέας τῆς εἰρήνης διὰ τῆς συγκροτήσεως καθολικῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἣτις τὰ δίκαια τῶν ἀνθρώπων ἐκάστων καὶ τῶν λαῶν θὰ ἀνάγῃ εἰς τὰς ἀναλλοιώτους καὶ ἀεὶ ἐγκύρους ἐννοίας καὶ νόμους τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἰδίᾳ δὲ ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην, ὅπως οἱ λαοὶ ἐπικοινωνῶσι πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἂν τρόπον ἀπαιτεῖ τὸ δίκαιον καὶ ἡ φιλαλληλία· καὶ ἐν περιπτώσει πολέμου, μὴ λησιμονῶσι τὴν ἡπιότητα καὶ τὸν ἀνθρωπισμόν ¹. (ὕτω δ' ἐγένετο εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ εἰσηγητῆς τοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ ὁ καθηγερῶν τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν πρὸς ἡμερώτερα ἤθη ². Συνέλαβε τὴν ἐννοίαν τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ ἀπέφηνεν ὡς κατάστασιν κανονικὴν τὴν εὐτακτον καὶ εἰρηνικὴν τῶν λαῶν συμβίωσιν. Αὕτη δὴ ἡ διδασκαλία, ἣτις ὑπομιμνήσκει ἀρχαῖα φιλοσοφικὰ διανοήματα ³, προβάλλει μέγα καὶ ὑψηλὸν ἰδεῶδες, εἰς ὃ πρέπει νὰ τείνῃ ἀεὶ μᾶλλον ἢ ἀνθρωπότης ⁴. Ὡσαύτως ὑπῆρ-

¹. Ὑποβαλὼν ὅμως ὁ Γρότιος τὸν πόλεμον εἰς κανόνας ἠθικῆς κρίσεως ἔδωκεν ἀφορμὴν, ὅπως ἄλλοι ὕστερον πάντα πόλεμον δικαιολογῶσιν ὡς ἠθικὸν καὶ τὸν ὀπωσδήποτε νικητὴν στέφωσι τὸν στέφανον τῆς δικαιοσύνης.

². Αἱ θεωρίαι τοῦ Γροτίου, διατρανοῦσαι τὴν εὐγενῆ καὶ φιλάνθρωπον διάθεσιν αὐτοῦ, ἐνεποίησαν ζωηρὰν αἰσθησιν εἰς τοὺς πολιτικούς τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος. Ὁ Γουσταῦος Ἀδόλφος λέγεται ὅτι ἔφερεν ἀεὶ μετ' ἑαυτοῦ εἰς τὰς σκηνάς τὸ ἔργον τοῦ πολιτικοῦ φιλοσόφου. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ αὐτοῦ καὶ ὁ Λουδοβίκος ὁ ΙΔ' ὑπῆρξε πρὸς τοὺς πολεμίους (Ὀλλανδοὺς) μαλακώτερος. Καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς δὲ χρόνοις οἱ ἐπὶ τὸ ἀνθρωπινώτερον ἐφιέμενοι νὰ διακοσμήσωσι τὰς διεθνεῖς σχέσεις πολλὰ καρποῦνται ἐκ τῶν διδαγμάτων τοῦ Γροτίου.

³. Τὴν εὐρυτέραν ἀντίληψιν τῆς πολιτείας καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐσήμηναν ἤδη ὁ Δημόκριτος (Ἀπ. 247 Diels), ὁ Σωκράτης (Ἐπικτ. Διατρ. 1,9,1) καὶ κατ' ἐξοχὴν οἱ Στωϊκοί.

⁴. Ὁ Γρότιος δυσανασχετεῖ, διότι ἡ ἰδέα ἐκείνη δὲν πραγματοποιεῖται καὶ

ξεν ὁ ἰδρυτῆς τοῦ δημοσίου δικαίου, ὡς καὶ ὁ ἀνακαινιστῆς τῆς περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου θεωρίας. Ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην ὅπως ἡ τοῦ δικαίου ἐπιστήμη ὑπάρχῃ ἀνεξάρτητος πάσης αὐθεντίας καὶ χωρῇ τὴν ἑαυτῆς ὁδόν, τὴν ὁδὸν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ¹.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

εἰς αὐτὴν διηνεκῶς ἀμαρτάνουσιν οἱ λεγόμενοι «χριστιανικοὶ λαοί». Καὶ εἶχε δίκαιον νὰ δυσφορῇ ὁ εὐγενῆς καὶ ὑψηλόφρων ἀνὴρ, ἀφοῦ ἄλλως τε ὑπῆρξεν αὐτόπτης μάρτυς τοῦ τρόμου καὶ τῆς φρικαλεότητος τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου.

¹. Περὶ Γροτίου διέλαβον ἄλλοι τε καὶ οἱ Veerland Hamilton, H. Grotius, the father of the modern science of international law. N. York 1917.—Schlüter J., Die Theologie des H. Grot. Gött. 1919.—Lysen A., H. Grot. Leid. 1925.—Wolf E., Grotius, 1927.—A. J. de Wrankrijker, De staatslehr van H. de Groot. Nimwegen 1937.—Kluge Otto. Die Dichtung des H. Grot. Leiden 1940.—Hallena A., de Grot. Haag 1942.—Klee K., H. Grot. und Joh. Selden. 1946.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

Ο ΕΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΙΣ

1. Η ΕΝ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ

1. Αρχαί τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Εἰς τὰς ὑπὸ γερμανικῶν λαῶν κατοικουμένας χώρας εἰσῆλθεν ἡ ἀναγέννησις καὶ ὁ ἀνθρωπισμός βραδύτερον ἢ εἰς τὰ λατινικὰ ἔθνη· καὶ εἰσελθὼν δὲ δὲν εἰσεχώρησε βαθέως εἰς τὴν διανόησιν τῶν Γερμανῶν, ὅπως συνέβη ἐν Ἰταλίᾳ¹. Ὅπως ἂν ἔχη, τὰ διακριτικὰ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ γνωρίσματα ἦσαν πανταχοῦ τὰ αὐτά. Καὶ ἐν Γερμανίᾳ ἀνεφάνη τότε ὁ κριτικὸς ἔλεγχος, ἐπεκτεινόμενος καὶ στρεφόμενος εἰς τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρόν, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ πράγματα· καὶ ἐνταῦθα οἱ ἀνθρωπισταὶ ἐξεδήλουν ἀποστροφὴν πρὸς τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν καταπολεμοῦντες τὸν ἀριστοτελισμὸν καὶ ἐδείκνυον ζωηρὸν διαφέρον καὶ ἀγάπην πρὸς τὴν φύσιν². Σύγχρονος δὲ

---

¹. Βεβαίως καὶ ἐν Ἰταλίᾳ ὁ ἀνθρωπισμὸς δὲν ἐξικνεῖτο μέχρι τῶν κατωτάτων τοῦ λαοῦ στρωμάτων, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε κατεῖχε βαθύτερον ἢ ἐν Γερμανίᾳ τὴν ἔθνικὴν ὁλότητα. Κύριοι φορεῖς τῆς Ἀναγεννήσεως ἐν Γερμανίᾳ ἦσαν οἱ ὑπάλληλοι, οἱ λόγιοι, οἱ καλλιτέχναι καὶ οἱ πλούσιοι ἔμποροι. Τῶν δὲ πολλῶν ἡ ἀφυπνιζομένη καὶ ὀργῶσα πρὸς μάθησιν διάνοια ἠσμένιζεν εἰς τὸν ὁσημέραι εὐρύτερον διαδιδόμενον περὶ Φάουστ μῦθον ἢ θρύλον. Τὸ ἐν πολλαῖς ἐκδόσεσι καὶ διασκευαῖς κυκλοῦμενον βιβλίον περὶ Φάουστ παρίστα αὐτὸν ὡς Τιτᾶνα προσπαθοῦντα νὰ πυργώσῃ ἐπάλληλα ὄρη καὶ νὰ κατακυριεύσῃ τοῦ οὐρανοῦ, ὡς δίδοντα εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ πτέρυγας, ἵνα ἀνυψωθεὶς ἀνιχνεύσῃ τοὺς βυθοὺς τῆς ὑπάρξεως. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀπειρότεχνος ἢ ἐπιστήμη, ἣν ὑπισχνεῖται ὁ Μεφιστοφελῆς (Σατανᾶς) εἰς τὸν Φάουστ, βέβαιον εἶναι ὅτι οὗτος πλὴν τῆς κατ' αἴσθησιν ἀπολαύσεως ποθεῖ καὶ τὴν γνῶσιν.

². Τὴν πρὸς τὴν φύσιν κλίσιν καὶ συμπάθειαν ἐμφαίνει καὶ ἡ τῶν χρόνων ἐκείνων τέχνη μάλιστα δὲ ἡ ζωγραφικὴ. Μαρτυρεῖ ὁ τότε ἐπιφανὴς ζωγράφος Ἄλφρεδος Dürger, οὗτινος τὰ ἔργα ἐκφράζουσιν ἔντονον τὴν ἀγάπην τῆς

ἦτο ἡ Ἰδρυσις Πανεπιστημίων¹ καὶ ἡ γένεσις νέων ἐπιστημῶν, ἐν αἷς ἡ ἱστορία τῆς φιλολογίας καὶ ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ². Ἐκ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ γερμανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ σημειωτέοι ὁ Ἀγρικόλας³, ὁ Reuchlin⁴, ὁ Ἐρασμος καὶ ὁ Ροῦφος.

2. Ἐρασμος. Ὁ Ἐρασμος (Desiderius Erasmus) ἐγεννήθη ἐν Rotterdam τῆς Ὀλλανδίας τῷ 1467. Ἐφοίτησε δὲ τὸ κατ' ἀρχὰς ἐν Couada καὶ ὕστερον ἐν Utrecht καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἐν Deventer περιφήμῳ Σχολῇ «τῶν Ἀδελφῶν τῆς κοινῆς ζωῆς», ἐν ᾗ ἠσκήθη ἰδίᾳ περὶ τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν. Τῷ 1492 ἐχειροτονήθη ἱερεὺς καὶ μετὰ τέσσαρα ἔτη προσελήφθη γραμματεὺς τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Cambrai, ὑφ' οὗ ἐπέμφθη χάριν εὐρυτέρων σπουδῶν εἰς Παρισίους καὶ ἐκεῖ παρέμεινε δύο ἔτη. Μετὰ ταῦτα ἐλθὼν εἰς Ἀγγλίαν ἐφοίτησεν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ὁξωνίας καὶ συνῆψε φιλίαν μετὰ τοῦ Θωμᾶ Μόρου. Εἰς Ἀγγλίαν ἐπανῆλθε δις καὶ τῷ 1514 διωρίσθη καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Cambridge. Τῷ 1505 ἀπεδήμησεν εἰς Ἰταλίαν καὶ ἔτυχε πολλῶν τιμῶν. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1514 ἤλλασσε συχνάκις τόπους διαμονῆς, μέχρις οὗ τέλος ἐγκατεστάθη τῷ 1521 εἰς Βασιλείαν τῆς Ἑλβετίας, ὅπου καὶ ἀπέθανε τῷ 1536.

Ὁ Ἐρασμος, κατέχων ἄριστα τὰς ἐγκρίτους γλώσσας, ἀνεδείχθη σπουδαιότατος προβιβαστὴς τῶν κλασσικῶν σπουδῶν. Ἐξέδωκεν Ἑλληνας καὶ Λατίνους ποιητάς⁵, ἔτι δὲ Πατέρας τῆς

φύσεως. (Τοῦ αὐτοῦ εἶναι ἀξιόλογος ἡ πραγματεία ἡ ἐπιγραφομένη «Vier Bücher menschlicher Proportion».)

1. Ἰδρύθησαν τὰ πανεπιστήμια τῆς Βιέννης τῷ 1365, τῆς Αἰδελβέργης τῷ 1386, τῆς Ἐρφούρτης τῷ 1392.

2. Μνημονευτέοι ἰδίᾳ ὁ Πέτρος Erinitius, ὁ Trinthemius, ὁ Celtes, ὁ Scaliger.

3. Ἴδὲ ἄνωτ. σελ. 199 ἐξ.

4. Ἴδὲ ἄνωτ. σ. 45.

5. Ἐξέδωκε πλὴν ἄλλων ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Κικέρωνος, τοῦ Τερεντίου καὶ τοῦ Σενέκα.

ἐκκλησίας¹ καὶ τὴν Κ. Διαθήκην μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως². Συναφές εἶναι καὶ τὸ «Ἐγχειρίδιον στρατιώτου χριστιανοῦ»³, ἐν ᾧ ἀνέπτυσσε μεταρρυθμιστικὰς γνώμας. Ἐν δὲ τῷ βιβλίῳ τῷ ἐπιγραφομένῳ «Περὶ τοῦ τρόπου τῆς σπουδῆς καὶ τῆς μορφώσεως τῶν παίδων»⁴ ἐξέθετε πρόγραμμα τοῦ γερμανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς γυμνασιακῆς παιδαγωγικῆς, πρὸς δ' ἔτι παρεῖχεν ὁδηγίαν εἰς ἐπίτευξιν ῥητορικῆς⁵. Ὅλως εἰπεῖν, τὸ ἔργον τοῦ ἀνδρὸς τούτου κατέτεινεν εἰς τὴν θεμελίωσιν καθολικῆς μορφώσεως, ἣτις θὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ καθαροῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἅμα ἐκ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς περὶ τοῦ βίου φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τουτέστιν ἐκ τῆς ἀνακαινίσεως δύο σπουδαίων καὶ κατ' οὐσίαν συμφώνων πρὸς ἀλλήλας πηγῶν. Τοιοῦτό τι ἐπιδιώκων ὑπέβαλλε μετὰ μεγάλης δυνάμεως καὶ περισσῆς χάριτος εἰς κριτικὸν ἔλεγχον καὶ καυστικὸν σαρκασμὸν τὰ σύγχρονα ἑλαττώματα καὶ τὰς κακίας⁶.

---

¹. Ἐξέδωκε τὸν Ἱερώνυμον καὶ τὸν Ἰλάριον, τὸν Ἀμβρόσιον καὶ τὸν Αὐγουστίνον, οὕτω δ' ἐγένετο ὁ ἰδρυτὴς τῆς Πατρολογίας.

². Ἡ κριτικὴ αὕτη ἐκδοσις τῆς Κ. Διαθήκης ἐχρησίμευσε τῷ Λουθήρῳ ὡς βᾶσις τῆς εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν μεταφράσεως αὐτῆς.

³. *Enchiridion militis christiani*, Antwer. 1502.

⁴. *De ratione studii et instituendi pueros commentarii*, Par. 1512.

⁵. Εἰς τὰ φιλολογικὰ ἔργα τοῦ Ἐράσμου ἀνήκουσι τὰ «*Adagiorum chiliades*» (1508), ἥτοι συλλογὴ ἀρχαίων παροιμιῶν μετὰ ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων καὶ τὸ «*De recta latini graecique sermonis pronunciatione*» (1528), δι' οὗ ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς φερωνύμου προφορᾶς τῶν ἐγκρίτων γλωσσῶν. Συλλογὴν ἀπάντων τῶν ἔργων τοῦ Ἐράσμου ἐξέδωκεν ὁ *Beatus Rhenanus* ἐν 9 τόμοις τῷ 1540–1541, ὕστερον δὲ ὁ *Clericus* ἐν 10 τόμοις τῷ 1703–1706.

⁶. Εἶναι ὄντως ἀπαράμιλλον εἰς δύναμιν καὶ χάριν τὸ «*Μωρίας ἐγκώμιον*» (*Encomium moriae seu laus stultitiae*), τῷ 1509 τὸ πρῶτον ἐκδοθὲν καὶ πολλάκις ὕστερον ἐπανεκδοθὲν καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας μεταφρασθὲν σατιρικὸν ἔργον. Παρεμφερῆ καὶ ἐφάμιλλα εἶναι καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ, τουτέστι 1) «*Αἰ οἰκιακαὶ συνομιλίαι*» (*Familiaria colloquia*, 1519), ἀφορᾶσαι εἰς κοινωνικά, θρησκευτικά καὶ πολιτικά ζητήματα καὶ ἐπικρίνουσαι μάλιστα τὸν σχολαστικισμὸν καὶ τὴν κατάστασιν τῶν μοναστηρίων καὶ 2) ὁ λεγόμενος «*Cicerog-*

Ἐκ τῶν χρόνων τῆς ἐν τῷ μοναστηρίῳ ἐκπαιδεύσεως αὐτοῦ ἐνεφορεῖτο ὁ Ἐρασμος ἀποστροφῆς πρὸς τοὺς μοναχοὺς καὶ τὰς παρεκτροπὰς τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ἐκκλησίας. Διὸ συνησθάνετο τὴν ἀνάγκην τῆς μεταρρυθμίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἔβλεπε δυσaréστως τὴν κίνησιν τοῦ Λουθήρου. Καὶ ὁμῶς ἀντεπεξῆλθε κατ' αὐτοῦ σφοδρῶς καὶ ἔγραψε τὴν «Διατριβὴν περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως»¹. ἀποκρούων τὴν περὶ θείας χάριτος θεωρίαν ἐκείνου ἐδείκνυεν ὅτι αὕτη ἀντίκειται πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν, ὑπὲρ ἧς προσήγεν ἀποδείξεις. Ἡ περὶ Θεοῦ γνώμη αὐτοῦ ἦτο ἐκείνη, ἣν ἐπίστευεν ὅτι εὑρίσκειν ἐν τῇ καθαρᾷ μορφῇ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἣν ἀπέφαινε ὡς ὁμοίαν πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ἀποψιν τῶν εὐγενεστάτων Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων· καὶ οὗτοι ἔγραφον, λέγει, ὑπὸ τὴν θείαν ἐπίπνοιαν. Ὡς ἰδεῶδες δὲ προβάλλει τὴν ἐλευθέραν μόρφωσιν καὶ ἀνύψωσιν τῆς ἀνθρωπότητος, γινομένην διὰ τῆς σπουδῆς τῆς ἀρχαιότητος, τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἀναπτύξεως ὠραίων τύπων ζωῆς. Ἐχει ὑψηλὴν ἐννοίαν περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ· ὑπὲρ τὰ ἄλλα διορᾷ κρατοῦντα τὸν ἄνθρωπον, δημιουργοῦντα κόσμον πνευματικόν, ἐν ᾧπερ οὗτος εὑρίσκει τὴν ἡρεμίαν καὶ εὐτυχίαν. Ἡ τοιαύτη ἐποπτεία καὶ ἐκτίμησις τῆς ζωῆς ἦτο εἰς τὸν Ἐρασμον πηγὴ ὀρησκειτικῆς διαθέσεως².

nianus» (1528), δι' οὗ διεσύρετο ἡ κατ' ὑπερβολὴν ἐκτίμησις τοῦ κικερωνείου ὕφους.

¹. *Diatribes de libero arbitrio*, Basel. 1524. Ἐξεδόθη ὕστερον (τῷ 1940) ὑπὸ O. Schumacher. Ἄπαντα τὰ ἔργα τοῦ Ἐράσμου ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ B. Rhenanus, εἰς 9 τόμους, ἐν Βασιλείᾳ 1540/1. Ἐτέρα ἐκδοσις ἐγένετο ἐν Leyden 1703-1706. Ἐκλεκτὰ ἔργα αὐτοῦ ἐξεδόθησαν γερμανιστὶ ὑπὸ W. Köhler, τῷ 1917. Τέλος δ' αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ ἤλθον εἰς φῶς ἐν ὀκτώ τόμοις, ἀπὸ τοῦ 1908 καὶ ἐξῆς.

². Περὶ Ἐράσμου ἰδὲ ἄλλα τε καὶ *Gedankenschrift zum 400 Todestag*. Basel 1936.—L. Cantier—Vignal, *Erasmus*. Paris 1936.—Ronand et A., *Études érasmiennes*. Paris 1936.—Messinger K., *Erasmus* 1942.—Adriens J., *Erasmus*. Brüssel. 1942.

3. 'Ροῦφος. 'Ο 'Ροῦφος (Mutianus Rufus (1471–1526), ἀπέ- τέλεσεν ἐν 'Ερφούρτῃ τὸ κέντρον εὐρυτάτου κύκλου ἀνθρωπιστῶν. Εἰ καὶ μὴ ἦτο συγγραφεὺς βιβλίων, ὅμως διὰ τῆς ἀξίας καὶ δραστη- ριότητος ἔσχεν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν καὶ κατέστη ὁδηγὸς εἰς τοὺς νέους. 'Εκ τῶν καταλειφθεισῶν πολλῶν ἐπιστολῶν¹ γινώσκο- μεν τὰς γνώμας αὐτοῦ, ὅτι δηλαδὴ προεθυμεῖτο νὰ συνάψῃ χρι- στιανικὴν θεολογίαν καὶ ἀρχαίαν φιλοσοφίαν καὶ ὅτι δὲν ἐνέκρι- νεν, ἀλλὰ τοῦναντίον προσέβαλλε τὰ δόγματα καὶ τὴν λατρείαν τοῦ χριστιανισμοῦ· ἐπίστευεν ὅτι τὸ θεῖον πνεῦμα ἀποκαλύπτεται εἰς πάσας τὰς θρησκείας καὶ ὅτι σπουδαιότητα ἔχει τῷ ἀνθρώπῳ οὐχὶ ἢ τήρησις τύπων, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ διαγωγή.

'Η τῶν ἀνθρωπιστῶν τάσις πρὸς γενικὴν τινα καὶ μορφωτι- κὴν τῶν ἀνθρώπων θρησκείαν συνέπεσε μετὰ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς μεταρρυθμίσεως, ἧς κύριος ἀντιπρόσωπος ὑπῆρ- ξεν ὁ Λούθηρος. Οἱ ἀνθρωπισταὶ καὶ οἱ μεταρρυθμισταὶ εἶχον ἐν ἀρχῇ συμφωνίαν καὶ οἶονεὶ συμμαχίαν κατὰ τοῦ παπικοῦ συ- στήματος καὶ τῶν μοναχῶν. 'Αλλ' ἐνῶ ἐκεῖνοι συνῆπτον μετὰ τῆς ἀπλῆς ἠθικῆς τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν περὶ βίου ἀρχαίαν φιλοσοφίαν, ὁ Λούθηρος ἐπιλαμβανόμενος τῆς μεταρρυθμίσεως περιήρχετο κατ' ἀρχὰς εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ πᾶσαν θύραθεν παιδείαν².

2. ΛΟΥΘΗΡΟΣ

1. Βίος καὶ συγγραφή. 'Ο Μαρτῖνος Λούθηρος (Martin Luther) ἐγεννήθη τῷ 1483 ἐν Eisleben τῆς Σαξονίας ἐκ γονέων χω- ρικῶν· ἐσπούδασεν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς 'Ερφούρτης φιλοσοφίαν καὶ προωρίζετο ὑπὸ τῶν γονέων εἰς τὰ νομικά. 'Εκ τυχαίου δὲ συμ- βάντος (ἐσώθη ἐκ κεραυνοῦ πεσόντος πλησίον καὶ φονεύσαντος φίλον αὐτοῦ) ἀπεφάσισε νὰ γίνῃ μοναχός. Εἰσῆλθεν εἰς τὸ μονα-

¹. Τὰς ἐπιστολάς τοῦ 'Ρούφου συνήγαγεν, ἐπεξεργάσθη καὶ ἐξέδωκε (μετὰ βιογραφίας) ὁ C. Krause, τῷ 1885, καὶ ὕστερον (τῷ 1890) ὁ Gillert.

². Περὶ 'Ρούφου ἐπιθι F. Halbauer, M. Rufus und seine Geistes- gesch. Stellung. 1929.